

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅՈՒՅԻ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐՆԵՐ

Ստեփան Ս. Օհանեան

Վեցդարեայ պետականութիւն կորսնցողցած հայ ժողովուրդը, իր զաւակներու երկար տարիներու հերոսական եւ արիւնալի պայքարէն ետք, 1918 թուականին վերջապէս ձեռք կը բերէր իր այնքան երազած անկախութիւնը, որ թէեւ սկզբնական շրջանին հազիւ 12 հազար քառ. կլ. տարածութեամբ էր, սակայն աստիճանաբար պիտի ընդլայնուէր, ամրապնդուէր եւ զօրանար...: Այս առնչութեամբ Խորհրդարանի առաջին նախագահ՝ Աւետիք Սահակեանը ամպիոնէն կը յայտարարէր՝ ի ներկայութեան թուրք ներկայացուցիչի, որ «բանտի դռները պիտի բացուին մի օր, պիտի փշուրին շղթաները»: Իսկ Հայաստանի փաստական դիկտատոր՝ Արամը Խալի փաշայէն կը պահանջէր սահմաններու ընդարձակում եւ ապրելու հնարաւորութիւն:¹

Մայիս 28-ին, հանրապետութեան հռչակումէն ետք, իշխանութեան առաջնահերթ խնդիրներէն էր «անձեւ քաօսէն» իշխանութեան մարմիններու՝ պետաիրաւական կառույցներու ստեղծումը, որոնցմէ կարեւորագոյններէն էր օրէնսդրական մարմինը՝ Խորհրդարանը: Անկախ հանրապետութեան շրջանին, պետական այրերուն առընթեր, մտաւորական հայուհիներ, իրենց անհատական արժանիքներուն համար, տարբեր ոլորտներուն մէջ գործօն մասնակցութիւնը բերին պետականութեան կերտման սրբազան գործընթացին: Այս առնչութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան 2,5 տարուայ գոյութեան ընթացքին ստեղ-

ծուած են երկու գումարման խորհրդարան՝ առաջինը Հայաստանի Խորհուրդ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդի անմիջական ժառանգորդը, որ գործած է 1918 թ. Օգոստոս 1-էն մինչեւ 1919 թ. Յունիս 5-ը՝ հիմք ունենալով բազմակուսակցութիւնը առանց ընտրութիւններու: Երկրորդը՝ ընտրութիւններու միջոցաւ արդէն Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարան, որ գործած է 1919 թ. Յունիս 5-էն մինչեւ Հայաստանի Խորհրդայնացում՝ Դեկտեմբեր 2, 1920 թ.:

ՀՀ Խորհրդարանի օրէնսդրական աշխատանքները կազմակերպելու, տուեալ ոլորտին վերաբերեալ օրէնքներու նախագիծերը նախնական քննարկման ենթարկելու եւ Խորհրդարանին ներկայացնելու համար, (2-րդ Խորհրդարանի 3-րդ նիստին գումարուած 07.08.1919) բաց քուէարկութեամբ կ'ընտրուին 12 Խորհրդարանական յանձնաժողովներ, որոնցմէ երեքին կ'անդամակցէին մտաւորական հայուհիներ: Այսպէս, Ներդադի եւ Վերաշինութեան յանձնաժողովի եօթ անդամներէն էր բժշկուհի Կատարիճ Զալեան-Մանուկեանը, որ կ'անդամակցէր նաեւ Բժշկական-Սանիտարական վեց անդամներէ բաղկացած յանձնաժողովին: Իսկ Դպրոցական-Կրթական եօթ անդամներէ բաղկացած յանձնաժողովին կը մասնակցէին տիկնայք՝ Պերճուհի Բարսեղեան ու Վարվառէ Սահակեանը:

1915 թ. ռուս բանակի «անհասկնալի» նահանջէն ետք, Վասպուրականի հարիւր հազարաւոր ժողովուրդը եւս կը բռնէր գաղթի ճամբան, եւ բազմաթիւ զոհեր տալէն ետք, վերջապէս կը հանգրուանէր Արարատեան դաշտի տարբեր բնակավայրերուն մէջ: Գաղթականները, որոնց մէջ

1 Տէր-Միգասեան Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Է հատոր, Լոս Անջելոս, 1952, էջ 146:

տարածուած էին տարափոխիկ հիւանդութիւններ, բնականաբար կարիքն ունէին հոգեկան եւ ֆիզիքական խնամքի...: Կատարինէն անսակարկ նուիրումով ծառայեց այս ժողովուրդին եւ այս ժամանակ էր, որ հանդիպեցաւ եւ 1917 թ. ամուսնացաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադիր Արամ Մանուկեանին հետ, երբ վերջինս Թիֆլիսէն ժամանեց Երեւան՝ իբրեւ Ազգային Խորհուրդի լիազօր ներկայացուցիչ, ուր անիշխանութիւնը համատարած էր:

Կատարինէն Խորհրդարանի անդամ ընտրուեցաւ իր ամուսնու մահէն մի քանի ամիս ետք: Զոյգի միակ դուստրը՝ Սեդան մի քանի ամսական էր: Իսկ երբ Հայաստանը Խորհրդայնացաւ Կատարինէն իւր դստեր հետ ապաստան գտաւ քրոջ բնակարանին մէջ, ապա մեկնեցաւ Կրասնոդար՝ Արամի ազգականներուն մօտ: 1927 թ. կը վերադառնայ Երեւան եւ կրկին կը նուիրուի բժշկութեան: Կը մահանայ 1965 թ.: Իր դուստրը, որ ամուսնացած էր Խանասորի Վարդանի որդուն հետ, մինչեւ 1976 թ. կ'ապրէր Երեւանի մէջ, ապա տեղափոխուեցաւ Մոսկուա, ուր մահացաւ 2005 թ. 86 տարեկանին: Իր աճիւններու սափորը տեղափոխուեցաւ Երեւան եւ թաղուեցաւ իր ծնողներու շիրմին կից:

Ինչպէս նշեցինք, բժշկուհի Կատարինէ Զալեան-Մանուկեանը կ'անդամակցէր Խորհրդարանին կից Բժշկական-սանիտարական (առողջապահական) յանձնաժողովին եւ կարեւոր ներդրում ունեցաւ այս ոլորտի զարգացման մէջ:

Այս յանձնաժողովի անդամներուն ջանքերով, Երեւանի քաղաքային հիւանդանոցին մէջ, 1920 թ. Յունուար ամիսէն սկսեալ, միջնակարգ բժշկական դպրոց մը հիմնուեցաւ, ուր ընդունուեցան միմիայն կիներ եւ աղջիկներ,² որոնք դպրոցն աւարտելէն ետք, հիւանդանոցները մտան

2 Վերջիններու պարագային՝ 4-րդ դասարանի աւարտական վկայական ունեցողները միայն:

բանակին ծառայելու համար:³ Սոյն յանձնաժողովի կողմէն ախտահանիչներու մէկ ամսուայ դասընթացք մը եւս կը հիմնուի նոյն հայրենանուէր նպատակին ծառայելու համար:⁴

Սոյն յանձնաժողովի ձեռքբերումներէն էր նաեւ նոր հիւանդանոցներու կառուցումը: Եթէ 1919 թ. սկիզբը Հայաստանի մէջ կար միայն 9 հիւանդանոց 300 մահճակալով, ապա նոյն տարուայ վերջը արդէն գոյութիւն ունէր 30 հիւանդանոց 1600 մահճակալով, 5 բժշկակայան, 5 բուժակի կայան: Իսկ 1920 թ. ասոնց վրայ կ'աւելնան շարք մը ուրիշ նոր հիւանդանոցներ եւ կայաններ Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Զալալ-Օղլիի (Ստեփանաւան) եւայլն: Պետական դեղատոուններէն դեղ կը տրուէր չքաւորներուն ճրիաբար, իսկ աշխատաւորներուն 50 տոկոս զեղչով: Այդ ժամանակ տարածուած հիւանդութիւններուն (ինչպէս մալարիայ) դէմ պայքարելու համար Երեւանի, Իգդիրի, Էջմիածնի, Հրազդանի եւ այլ շրջաններուն մէջ կը գործէին բժշկական թուրքիկ խումբեր եւ այցելու հիւանդանոցներ: Երեւանի մէջ կազմուած էր յատուկ մարմին մը — Թրոփիկ Հիւանդութիւններու Յանձնաժողով, որ ունէր թրոփիկական հիւանդանոց պայքարելու համար մալարիայի դէմ:⁵

1920 Փետրուար 18-ին կը հիմնուի Հայաստանի Կարմիր Խաչը, որու կանոնադրութիւնը կը հաստատուի Խորհրդարանի կողմէն Մարտ 19-ի նիստին եւ որպէս պետական կառոյց կը ճանչցուի Ժընեւի Միջազգային Կարմիր Խաչի Կեդրոնէն:⁶ Հիմնա-

3 «Յառաջ», Երեւան, 01 Յունուար, 1920: Նաեւ, Ս. Զէյնլեան, Հայ կնոջ դերը Հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս — Լիբանան, 1968, էջ 162:
4 «Աշխատանք», Երեւան, 12.08.1919:
5 Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրութ 1958, երկրորդ տպագրութիւն, էջ 427:
6 «Հայաստանի Կոչմակ», ԻԲ տարի, Մարտ 18, 1922, էջ 377:

դիր Կեդրոնական վարչութեան անդամներ կ'ընտրուին այրերու կողքին տիկնայք՝ Օ. Արարատեանը, Քալանթարեանը եւ բժ. Կատարինէ Զալեան-Մանուկեանը: Կարմիր խաչի մասնաճիւղեր կը գործէին Կարսի, Վաղարշապատի, Ալեքսանդրապոլի, Աշտարակի, Զալալ-Օղլիի, Ղարաքիլիսայի (Վանայ Ձոր) եւ Իգդիրի մէջ: 1920 թ. Ապրիլին Հայաստանի Կարմիր խաչը կը ստանայ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ Գէորգ Ե.ի Օրհնութեան Գիրն ու բարեմաղթանքները:⁷ Հայաստանի Կարմիր խաչի գլխաւոր պարտականութիւնն էր՝ օգնութիւն հասցնել բանակին եւ այս նպատակը իրականացնելու համար կազմակերպեց 2 հիւանդանոց՝ բոլոր հարկաւոր սարքերով, թուղցիկ խումբ մը, սննդատու կայան, բաղնիք, լուացարան եւայլն: Այս նպատակները իրականացնելու համար այս մարդասէր եւ հայասէր կազմակերպութիւնը չխնայեց ոչ մի ջանք ու եռանդ:

Կատարինէն անդամ էր նաեւ Ներգաղթի եւ Վերաշինութեան յանձնաժողովին, որու ներկայացուցած օրինագիծի համաձայն, կառավարութիւնը Կարսի ներգաղթի գործին կը յատկացնէ բաւական կոկիկ գումար մը (36.200.800 ռուբլի), որմէ որոշ մաս մը (15 միլիոնը) պիտի յատկացուէր Կարս գաղթականներու տեղափոխման եւ մէկ ամսուայ ապրուստի համար: Որոշ գումար մըն ալ (17,486,800 ռուբլի) յատկացուեցաւ փոխարինաբար տնտեսութեան վերականգնման, իսկ մնացածը պիտի իրացուէր վարչական կազմակերպութեան, բժշկական-առողջապահական եւ այլ կարիքներու համար եւայլն:⁸

Պերճուհի Պարտիզայանեան-Բարսեղեանը ծնած է էտիրնէ 1886 թ. բարեկեցիկ ընտանիքի մը մէջ: Կրթութիւնը ստացած է

Ճիլիպպէի մէջ, ուսուցիչ ունենալով Ռոտոմն ու իր տիկինը՝ գիտնական Եղիսաբէթ-Լիզա Զօրեանը: Այս պարագան առիթ կը հանդիսանայ Պերճուհիին հանդիպելու շատ մը յեղափոխական գործիչներու, որոնք կամ «Էրզիր» պիտի անցնէին կամ Ճիլիպպէէն Եւրոպա: Այս գործիչներու շարքին էր իր ապագայ ամուսին՝ Սարգիս Բարսեղեանը կամ Վանայ Սարգիսը, որ կ'առինքնէ զայն եւ, որու թելադրութեամբ Պերճուհին օրիորդներու խմբակ մը կը կազմէ՝ հայ գիրը, գրականութիւնը, պատմութիւնն ու յեղափոխական գաղափարները տարածելու համար: Կը մեկնի ժընեւ գրականութիւն եւ մանկավարժութիւն ուսանելու համար: Ուսումն աւարտելէն ետք ուսուցչութեան կը նուիրուի Կիրասոնի եւ Վանի մէջ՝ Սարգիսի տեսչութեան շրջանին: 1909 թ. կ'ամուսնանան, 1914 թ. կ'անցնին Պոլիս: 1915 թ. Ապրիլ 24-ին Սարգիս կ'աքսորուի եւ կը նահատակուի: Ամուսնու աքսորէն ետք, Պերճուհին ժամանակ մը Պոլիս կը մնայ՝ սին յոյսեր փայփայելով ամուսնու վերադարձի կապակցութեամբ: Պոլիս եղած միջոցին, կը տեղեկանայ, որ այս քաղաքին մէջ թուրք զինուորականներու կամ պաշտօնեաներու տուներէն ներս, կը գտնուին առեւանգուած հայ մանուկներ կամ նոյնիսկ դեռատի աղջիկներ: Ուստի, կը լծուի վերջիններու ազատագրման ազգանուէր, սրբազան եւ միաժամանակ անչափ վտանգաւոր աշխատանքին, ուղեցոյց ունենալով իրմէ աւելի տարէց եւ փորձառու, ուրիշ նուիրեալ հայուհի մը՝ յանձին Զարուհի Մեղաւորեան-Սաղըեանի կամ պարզապէս Զարուհի իր անմիջական եւ մտերիմ շրջապատին համար:⁹ Այս կապակցութեամբ

9 Պերճուհի, *Խանձուած Օրեր*, «Հայրենիք» ամսագիր, Հոկտ. 1938, էջ 1-21, Նոյեմբ., էջ 25-37, Ռեկտ., էջ 14-27, 1939 Յունուար, էջ 20-31, Փետր., էջ 20-37, Մարտ, էջ 42-52, Ապրիլ, էջ 24-43, Մայիս, էջ 51-62, Յունիս, էջ 52-61, Յուլիս, էջ 46-54:

7 Նուիրեալ Հայրենիքի Առաքելութիւնը, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Ֆ. 154, ց. 1, գ. 20, թ. 7, Բնագիր-ձեռագիր:
8 Ս. Վրացեան, *Աշ. աշխ.*, էջ 354:

Պերճուհին մանրամասն կերպով կը նկարագրէ ազատագրման գործողութիւնները իր «Խանձուած Օրերը» ինքնակենսագրականին մէջ՝ լոյս տեսած «Հայրենիք» ամսագրի 1938 թուականի Հոկտեմբեր ամիսէն մինչեւ 1939 Յուլիս ամիսը:

Երբ ամէն յոյս կը մարի ամուսնու վերադարձէն, Պերճուհի զաւկին հետ կը փոխադրուի Պուլկարիա եւ անկէ ալ Թիֆլիս: Այստեղ ուսուցչութեամբ կը զբաղուի Յովնանեան եւ Գայիանեան վարժարաններուն մէջ: Հայաստանի Հանրապետութեան Հռչակումէն ետք կ'անցնի Երեւան, կ'ընտրուի խորհրդարանի անդամ եւ մաս կը կազմէ Դպրոցական-Կրթական յանձնաժողովին:

Պերճուհի գործօն մասնակցութիւն կը բերէ վերոյիշեալ յանձնաժողովի գործունէութեան: Իր կազմած եւ Խորհրդարանին ներկայացուցած օրինագիծերէն մէկը պետական պաշտօնէութեան հայերէն ուսուցանելն էր, քանզի պաշտօնեաներու մեծ մասը հայերէն չէր գիտէր եւ անկախ Հայաստանի բազմաթիւ հիմնարկութիւններուն մէջ գործավարութիւնը կը տարուէր օտար լեզուներով: Այս աննորմալ երեւոյթին դէմ պայքարելու համար կ'առաջարկէ օրինագիծ մը եւ կը ներկայացնէ խորհրդարան: Յօդուածները քննարկելէն ետք, օրինագիծը կ'ընդունուի Խորհրդարանի կողմէն:¹⁰

Շարունակելով հայացման գործընթացի թեման, նշենք, որ Հայաստանի մէջ բացուած էին 400-է աւելի տարրական եւ միջնակարգ դպրոցներ: Սակայն, կրթութեան գործը թերի պիտի մնար, եթէ միայն դպրոցներ բանալով գոհանային օրուայ իշխանութիւնները: Ցարական Հայաստանի կարգերու հետեւանքով հայ ժողովուրդի

10 Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմա-Նիստերի արձանագրութիւններ 1918-1920 թթ., 41-րդ գիստ, 28.11.1919, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, էջ 363:

լայն զանգուածները մնացած էին տգէտ, որ բնականաբար, անհանդուրժելի էր ազատ եւ անկախ Հայաստանի մէջ: Ուստի, այս անառողջ երեւոյթին դէմ պայքարելու համար կ'առաջարկուի չափահաս անգրագէտներուն համար՝ բանալ երեք կարգի դպրոցներ — անգրագէտներուն համար գրավարժական, գրաճանաչներու համար՝ գրագիտական դասընթացներ եւ ժողովրդական համալսարաններ, որ ենթադրաբար բացուելու էր համարեա բոլոր քաղաքներուն մէջ: Դասընթացներուն պիտի ուսուցանուէր հայոց լեզու եւ թուաբանութիւն, ժողովրդական համալսարաններուն մէջ՝ Հումանիտար առարկաներ եւայլն:¹¹

Այս առնչութեամբ օրուայ մամուլին մէջ կը կարգանք, որ Զանգեզուրի մէջ դպրոցական գործերու վարիչին առաջարկով, Գորիսի մէջ բացուած էին երեկոյեան հայագիտական դասընթացներ, ուր կը յաճախէին բոլոր պետական հասարակական հիմնարկութիւններու ծառայողները: Ուսումը ձրի էր:¹²

Թէեւ կառավարութիւնը կ'աշխատէր հայացման գործընթացը աստիճանաբար գործադրել խուսափելով կտրուկ միջոցներէ, այնուամենայնիւ, այս պարագան, կը ջղայնացնէր հասարակութեան որոշ մասերը, յատկապէս արեւմտահայերը, որոնք կը պահանջէին անյապաղ հայացնել ողջ պետական մեքենան: Մամուլը, մանաւանդ, քննադատութեան թիրախ էր դարձուցած այն հիմնարկութիւնները, ուր ազգայնացումը դանդաղ կ'ընթանար: Ապրիլ 17-ին Երեւանի քաղաքապետարանին մէջ տեղի կ'ունենայ թերթերու ներկայացուցիչներու առաջին ժողովը՝ ուր ներկայ էին «Աշխատանք»-ի խմբագիր Հմայեակ Մանուկեան, «Հայաստանի Աշխատաւոր»-ի խմբագիր

11 ՀՀ Պատմա-Նիստերի արձանագրութիւններ 1918-1920 թթ., 58-րդ գիստ, 3 Յունուարի 1920, էջ 426: Տե՛ս նաեւ «Յառաջ», թիւ 8, 9, 11 Յունուարի, 1920 թ.:
12 «Յառաջ», Յունուար 11, 1920, էջ 4:

Վահան Խորենին, «Հայաստանի Կօօպերացիայ»-ի Զաւէն Կորկոտեանը եւ «Վան Տոսպ»էն Ա. Աւետիսեանը: Ժողովի մասնակիցները կը կայացնեն Հետեւեալ որոշումները. 1- Կոչ ուղղել պետական, հասարակական ու մասնաւոր հիմնարկութիւններուն՝ խօսիլ եւ գրել հայերէնով: 2- Մերժել ո՛չ հայերէնով գրութիւններ, լուրեր եւ յայտարարութիւններ ընդունիլ: Վերջինի համար բացառութիւն համարիլ միայն այն պարագան, երբ անոր կ'ընկերանայ հայերէնը կամ եթէ ոչ-հայերու կողմէն է տրուած: 3- Պահանջել հայերէն լեզուի պաշտօնականացում, իսկ միւս լեզուներու գործածութիւնը թոյլատրել որպէս օժանդակ լեզուներ: 4- Թերթերու մէջ ունենալ «Հայացման» բաժին, ուր տպուելու են թէ՛ դրական եւ թէ՛ բացասական լուրեր: 5- Կազմուած հոչակել «Հայացման Կոմիտէ», որուն մէջ մտնելու են ներկայ ժողովին մասնակիցները: Կոմիտէն պիտի զբաղուի նաեւ գործնական խնդիրներով՝ ցուցմունքներ տալով եւ օգնելով ի պահանջել հարկին զանազան հիմնարկութիւններու արագ հայացման: 13 Ուրեմն, շատ հաւանական է, որ որոշ չափով այս շարժման եւ Դպրոցական-Կրթական յանձնաժողովի ի դէմս Պերճուհի Բարսեղեանի կողմէն Խորհրդարանին ներկայացուցած պաշտօնէութեան հայացման օրինագիծն էր, որ ներքին Գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասեանը հետեւեալ շրջաբերականը կը յղէ բոլոր պետական կառոյցներուն. «...Առաջարկուած եմ այսուհետեւ գաւառի մէջ բոլոր գրագրութիւնները գաւառական, հասարակական եւ գիւղական կոմիտարներու եւ նմանապէս բոլոր հիմնարկութիւններու պաշտօնեաներուն հետ վարել հայերէն՝ ազգաբնակչութեան հասկցնել, որ խնդիրները, բացատրութիւնները հիմնարկութիւններուն եւ պաշտօնեաներուն պէտք է գրել հայերէն: Իսկ նոր պաշ-

տօնեաներ ընդունելու ժամանակ գերադասութիւնը տալ անոնց որոնք տիրապետում են հայոց լեզուին: Գաւառական կոմիտարներու եւ բոլոր ստորագրեալ պաշտօնեաներու կազմած արձանագրութիւնները պէտք է լինեն հայերէն, իսկ եթէ մեղադրուողը հայ չէ, արձանագրութիւնը կարելի է կազմել եւ ռուսերէն: Կարգադրեցէք, որ բոլոր հայ գիւղերում համախօսականներ, հրամաններ եւ ընդհանրապէս, ամբողջ գործավարութիւնը կազմուեն եւ կատարուեն հայերէն»: 14

Տարուայ վերջը պետական եւ հանրային հիմնարկութիւններու մեծ մասը արդէն հայացուած էր եւ Դեկտեմբեր 26-ի օրէնքով հայերէնը կը յայտարարուի պետական լեզու:

Կրթութեան-Դպրոցական յանձնաժողովը հանրային կրթութեան ասպարէզին մէջ կը մշակէ եւ Խորհրդարանին կը ներկայացնէ եւս շարք մը օրէնքներ: Այսպէս, Խորհրդարանը սկզբունքով կը հաստատէ վերոյիշեալ յանձնաժողովին օրինագիծը եկեղեցական-ծխական դպրոցներու աշխարհականացման եւ պետականացման մասին, այս դպրոցներու կայքերն ու գոյքերը եւ շէնքերը պետականացումը որոշ վերապահումներով, կը յանձնուին հանրային կրթութեան եւ արուեստի նախարարութեան, ծառայեցնելու համար դպրոցական նպատակներու: Իսկ Ապրիլ ամսուն կ'ընդունուի եւս օրինագիծ մը տարրական կրթութեան մասին, որով պետական դպրոցներուն մէջ կրթութիւնը վեցամեայ տեւողութիւն կ'ունենայ, ուր կը դասաւանդուին հայոց լեզու, թուաբանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, բնագիտութիւն, առողջապահական գիտելիքներ, երգեցողութիւն, նկարչութիւն, մարմնամարզ եւ ձեռքի աշխատանք ըստ հանրային կրթութեան եւ արուեստի նախարար-

13 Ս. Վրացեան, ԱԶ. աշխ., էջ 351-352:

14 Ս. Վրացեան, նոյն տեղը:

րութեան մշակած ծրագրի եւ կազմած դասաբաշխման տախտակի: 15

Հանրապետութեան շրջանին Պերճուհին շատ օգտակար գործունէութիւն ծաւալեց նաեւ Ամերիկեան Կոմիտէի աշխատանքներուն:

Հանրապետութեան անկումէն ետք, գաղթականի ցուպը բաժին կ'ինայ նաեւ Պերճուհիին եւ իր զակիին, որոնք ատեն մը Սոֆիա կը մնան, ապա կ'անցնին Փարիզ, ուր կը պաշտօնավարէ նանսէնեան գրասենեակին մէջ: Կը զբաղուի գրականութեամբ, մինչեւ իր մահը, որ պատահեցաւ 1949 թ. Մայիս 18-ին, տարիներով ուղեղի խլիբէլ տառապելէն ետք:

Խորհրդարանի նուիրեալ հայուհիներէն էր նաեւ Վարվառէ Թադէոսեան-Սահակեանը՝ տիկինը Աւետիք Սահակեանի (Հայր Աբրահամ), որուն մտերմաբար կը կոչէին նաեւ «Մայր Աբրահամ»:

Վարվառէն ծնունդով լոռեցի էր, բազմակողմանիօրէն զարգացած: Շատ կանուխէն համալրած էր ՀՅԴ-ի շարքերը եւ եղած արժանի կողակիցը իր ամուսնուն:

Ինչպէս վերը նշեցինք, Վարվառէ Սահակեանը Խորհրդարանին առընթեր Դպրոցական-կրթական յանձնախումբի անդամ էր եւ իր մասնակցութիւնը բերած էր կրթական ծրագիրներու պատրաստութեան: Իր առաջարկած եւ մշակած օրինագիծներէն էր՝ զուգընթաց դասարաններ եւ մանկապարտէզներ բանալ պիւտեճէի մէկ յօդուածը միւսին փոխելու մասին, նկատի ունենալով որ նախատեսուած 500 տարրական դպրոց-

ներէն 100-ը դեռ բացուած չեն, եւ ասոնց համար քուէարկուած վարկերը կը մնային անգործածելի: Ուստի, կ'առաջարկուի թոյլատրել իրեն այդ վարկերով զուգընթաց դասարաններ բանալ այն դպրոցներուն մէջ, ուր աշակերտութիւնը շատ էր եւ տեղաւորելու հնար չկար, աւելցնելով, որ դուրս մնացած երեխաներուն համար նոր դպրոցներ բանալ, շէնքեր վարձել եւայլն, միտք չունէր, քանի որ այդ ձեւով ալ կարելի էր գործը կազմակերպել: Իսկ մնացորդ վարկերով Տիկ. Վարվառէն կ'ենթադրէր բանալ նաեւ մանկապարտէզներ անչափահաս երեխաներուն համար: Այս քայլով փողոց մնացած երեխաները, որոնց մեծամասնութիւնը արեւմտահայ գաղթականներու երեխաներն էին, պիտի ներառուէին կրթական հաստատութիւններուն մէջ եւ հետագային դառնային նորաստեղծ հայրենիքին օգտակար քաղաքացիներ: Ընդդիմադիր պատգամաւորներու հարցադրումին, թէ ինչու գիւղերու մէջ դպրոցներ չեն բացուած եւ անհրաժեշտ թուական տեղեկութիւններու չգոյութեան պատճառով, կ'առաջարկեն օրինագիծը վերադարձնել կառավարութեան վերամշակելու համար զայն, ապա միայն ներկայացնել Խորհրդարան: Թէեւ Տիկ. Վարվառէն տեղւոյն վրայ դպրոցներու մասին թուական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ, այնուամենայնիւ, քննարկումը կը շարունակուի: 16

Այս կապակցութեամբ պատգամաւոր Յակոբ Տէր Յակոբեանը կը մատնանշէ այն պարագան, որ պատերազմի ընթացքին դպրոցական կեանք եղած չէ եւ թէ այժմ քիչ թէ շատ տանելի պայմաններ ստեղծուած են, հետեւաբար նախարարութիւնը եռանդով աշխատանքի է լծուած: Իսկ երբ հնարաւոր չէ որոշ բնակավայրերուն մէջ դպրոց բանալ (թէեւ այդ նպատակին համար վարկեր յատկացուած են), կարելի է

15 Ս. Վրացեան, ԱԶ. աշխ., էջ 366 (յիշատակութեան արժանի է, որ հայ ժողովուրդի ուրիշ հատուած մը՝ հայրենագրկուած և առանց պետականութիւն ունեցող վասպուրականցիներու գաւազները, օտարութեան մէջ, հետաւոր Պաքուրայի և այլու-հետեւ նախ Օմարի գաղթակապագներուն մէջ, վրաններուն տակ, կը ստանային համարեա անոյն կրթութիւնը և կը դասաւանդուէր անոյն աւարկաները, որ իրենց հասակակից ընկերները կը ստանային ազատ, անրանկախ և հարազատ հայրենիքի մէջ):

16 ՀԱԱ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պարլամենտի արձանագրութիւններ, էջ 365: Տե՛ս նաեւ «Յառաջ», Երևան, թիւ 61, 3 Դեկտ. 1919:

այդ անձնանմանի վարկերը գործադրել ուրիշ նպատակի համար (իմա՛ վարկը փոխանցել), որը նախադէպ ունեցած է եւ խորհրդարանը այդպիսի որոշումներ ընդունած, եւ այս ալ պէտք է ընդունիլ:

Քննարկումները կը շարունակուին եւ խորհրդարանի յաջորդ նիստին, գումարուած Դեկտեմբեր 2, 1919 թուականին, Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար՝ Նիկոլ Աղբալեանի տուած մանրամասն տեղեկութիւններու հիման վրայ, Տիկ. Վարվառէի բերած առաջարկը կարգ մը բարեփոխումներով կ'անցնի եւ օրինագիծը կը վերադարձուի յանձնարարելով Կրթութեան եւ Արուեստի նախարարին՝ վարկ խնդրել նոր բացուող զուգընթաց դասարաններու, մանկապարտէզներու եւ այլ կարգի վարժարաններուն համար:¹⁷

Նշենք նաեւ, որ Բաքուի Հայոց Ազգային Խորհուրդի նիստերուն 1918 թ. Սեպտեմբերին կը մասնակցէր նաեւ Հանրածանօթ գրագիտուհի, հասարակական գործիչ՝ Զապէլ Եսայեանը, փոփոխակի, Ռուբէն Քաջբերունիին հետ:¹⁸

Իսկ 1919 թ. Նոյեմբեր ամիսէն սկսեալ մինչեւ 1920 թ. Դեկտեմբեր 2-ը, Խորհրդարանի գործավարն էր Էլլէն Բիւզանդը,¹⁹ որ յետագային, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, իր բախտակից եւ գաղափարակից ընկեր-ընկերուհիներուն հետ պիտի ճաշակէր տիրահոսող Չեկայի բազմապիսի «բարիքները» մինչեւ 1921 թ. Փետրուարեան փրկարար ապստամբութիւնը:

Վերոյիշեալ Հայուհիներով սակայն, չի սահմանափակուիր թիւը այն նուիրեալ հայուհիներուն, որոնք իրենց ազգանուէր մասնակցութիւնը բերին Հայաստանի Հան-

րապետութեան պետականութեան հզօրացման եւ այրերուն հետ համահաւասար նուիրուեցան ազգային-հասարակական կեանք ստեղծելու սրբազան գործին, հակառակ տիրող համատարած աղքատութեան եւ մահամբեր համաճարակներու պայմաններուն: Այս հայուհիներէն էր վերը նշուած Զարուհի Մեղաւորեան-Սաղբեան, որ նուիրուած էր որբահաւաքման ազգանուէր գործին: Հանրապետութեան շրջանին նշանաւոր դարձան նաեւ Մարօ Ստեփանեանը եւ Սաթօ Յակոբեանը կամ «Դաշնակցական Սաթօն», ինչպէս զինք կը կոչէին իր մտերիմները:²⁰ Բժշկուհի Հեղինէ Եղիազարեան-Փափազեանը, որ ունեւոր կալուածատէրի մը դուստրն էր, ծնած 1892 թ., դեռեւս Կովկասի եւ այնուհետեւ Խոյի եւ Սալմաստի մէջ թրծուած ազգային-հասարակական գործունէութեան բովին մէջ, հիւսիսային Կովկասի մէջ տարատեսակ փորձութիւններու ենթարկուելէն ետք 1919 թ. ամառը ամուսնու՝ Կոմսին (Վահան Փափազեան) հետ կը վերադառնայ Հայաստան, ուր համատարած սով էր, որբերով եւ հիւանդութիւններով ողողուած: Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ Հեղինէն եւ օրդ. Դոլորէս Զօհրապը (Գրիգոր Զօհրապի դուստրը), կ'առաքուին պատերազմէն ամենաշատ տուժած շրջանները հնարաւոր աշխատանքներ եւ զանազան ծառայութիւններ մատուցանելու համար տեղւոյն բնակիչներուն: Այնուհետեւ, իբրեւ բժշկուհի Հեղինէն ծառայեց որբանոցներուն, ինչպէս նաեւ մանկական հիւանդանոցներուն մէջ:²¹ 1920 թ. ամրան վերջերը Հեղինէն բժշկական խումբի մը հետ կը զրկուի Դրոյի բանակը: Իգտիրի մէջ կը պաշարուին թշնամիի կողմէն, մազապուրծ կ'ազատուի եւ կը վերադառնայ Երեւան:

17 Նոյն տեղը, էջ 366-367:

18 Ս. Վրացեան, նշ. աշխ., էջ 157:

19 Էլլէն Բիւզանդ, Հայուհիները Երեւանի «Չեկայի» բանտում, «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 8, Օգոստոս 1965, ԽԳ տարի, էջ 1-17 և թիւ 9, Մեպտեմբեր 1965, էջ 42-54:

20 Էլլէն Բիւզանդ, Հայուհիները Չեկայի Բանտում, «Հայրենիք» ամսագիր, Օգոստոս 1965, էջ 1-14, նաեւ Մեպտ. 1965, էջ 42-54:

21 Ս. Զէյթլեան, նշ. աշխ. էջ 152:

Հայաստանի անկախ հանրապետութեան անկումէն ետք, հազարաւորներ, կամքէ անկախ պատճառներով, բռնեցին տարագրութեան տատասկոտ ճամբան եւ հակառակ բազմապիսի զրկանքներու, ու մանք գոյութեան ամենատարրական միջոցներէ զուրկ, շարունակեցին ազգապահպան, բոլորանուէր գործունէութիւնը

Հայ ժողովուրդի հանդէպ իրենց անյատակ սէրն ու կեանքի փորձը ի սպաս դնելով օտարութեան մէջ ծնած եւ հասակ նետած նոր սերունդին հայեցի դաստիարակման գործին, ազգային հասարակական եւ այլ կազմակերպութիւններու գործունէութեանց ընդմէջէն: